

Svenska resor österut i ny belysning

HANNA HODACS* *University of Warwick, Storbritannien*

Maria Nyman, *Resandets gränser: Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, Södertörn doctoral dissertations 77 & Studia historica Lundensia (Huddinge: Södertörns högskola 2013). 251 s.

Maria Nymans avhandling behandlar svenska resenärers möten med Ryssland från 1709 och ungefär hundra år framåt. Det är en studie med tydlig förankring i det postkoloniala forskningsläget: det är bilden eller snarare bilderna av den andre, som utgör ett viktigt fokus. Resor genererade texter som Nyman analyserar med en rad verktyg hämtade från forskning kring diskurser och makt. Men det är inte bara ord som står i centrum. Resenärerna har också fått sin beskärda uppmärksamhet och sammantaget får 17 svenska resenärer komma till tals. Därtill har ett antal samtida brittiska och tyska reseberättelser använts som bakgrund, kontext och inspiration i analysen av det svenska materialet, som består av både tryckt och otryckt material. Urvalet av resor och reseberättelser är gjort med tanke på att få så stor bredd som möjligt i termer av geografisk spridning, och vad gäller de svenska resornas olika syften och omständigheter. Vilken bakgrund resenärerna hade har också styrt urvalet. Resornas syften, resenärens kön, och status spelar alltså roll i Nymans analys.

Även om det är postkoloniala och poststrukturella analyser som utgör den kanske viktigaste teoretiska fonden så är det en mer generell nyfikenhet kring hur människor möts, hur skillnader överbryggas utifrån ett mer tidslöst perspektiv som Nyman beskriver som en drivkraft i forskningen. I den bemärkelsen kan man säga att det framstår som delvis mindre viktigt att avhandlingen handlar om möten mellan svenskar och ryssar eller folk under ryskt välde; det handlar för Nymans del också om att avgränsa ett område, en kronologi och ett källmaterial för att just studera möten.

* Fil. dr i historia; fakultetsopponent

Med det är inte sagt att den ryska geografin är oväsentlig. Nyman återkommer vid upprepade tillfällen till Larry Wolffs *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, utgiven 1994, ett verk som kanske mer än något annat har bidragit till att belysa hur Östeuropa och Ryssland blev föremål för europeiska och inte minst franska filosofers tankar om vad som konstituerade civilisation och hur man civiliserade andra folk och länder. Ryssland låg geografiskt och filosofiskt mellan Europa och Asien. Det var en stat som expanderade både västerut och österut. Ryssland kunde på en och samma gång fås till att representera det förgångna och framtiden.

Avhandlingen består av fem empirikapitel. Rubrikerna "Kartläggarna", "Navigatörerna", "I en rysk etnografi", "Kvinnan", och "Den nye finske vännen" anger vilka teman som fokuseras. Även om Nyman låter en enskild resenär stå i förgrunden i nästan alla kapitel så låter hon många röster höras under varje tema. På så sätt kopplar hon ihop olika texter, situationer och resenärer. I kapitlet "Kartläggarna" är det framför allt Philip Johan Strahlenberg som står i centrum. Han var en karolinsk krigsfånge som blev indragen i den utforskning av det ryska väldet som Peter I var med om att initiera. Strahlenberg får här representera en av flera svenskar som var med om att skapa kunskap om Ryssland genom att mäta avstånd, undersöka språk, naturalhistoria, och religioner med mera. Det handlar om ett upplysningsprojekt, om skapandet av en form av encyklopedisk kunskap. Nyman framhåller att det också handlar också en expanderande stats växande makt över riket som låg under dess kontroll. I kapitlet gör Nyman också kopplingar till diskussioner om hur kunskap genereras i möten mellan lokalbefolkning och resenärer, hur resenärer frågade och fick svar, men hur detta samspel ofta försvinner i en europeisk skriftkultur och hur resenärer i stället tar på sig uppgiften att representera och ordna lokalbefolkningens kunskap.

I kapitlet "Navigatören" står Sven Waxell i centrum. Waxell deltog i den andra Beringsexpeditionen, som på 1740-talet utforskade området mellan Rysslands östra utposter och Nordamerika. Waxell tillhörde en annan kategori än Strahlenberg: han var navigatör med lång erfarenhet i olika nationella flottor. Han var inte vetenskapsman i den mening att han var utbildad vid något universitet, men han hade ambitionen att bidra till skapandet av exakt kunskap som skulle underlätta navigation på haven. Nyman ställer upp Waxell som en figur som både ingick i det europeiska kunskapsprojektet men som också var kritisk mot hur delar av det utfördes, framför allt i ritandet av kartor med mindre hänsyn till verkligheten.

I nästa kapitel, "I en rysk etnografi", står en kategori kunskap som i vanliga fall brukar betecknas som sedvänjor i förgrunden. Nyman diskuterar hur detta tema i europeiska reseberättelser tenderar att omfatta aspekter som

har med religion, kultur och kön att göra, och hur det ofta leder till homogeniserande och kollektiverande förhållningssätt, som bidrar till skapandet av idealtypiska Andra. Detta ställer Nyman i kontrast till möten med "ett tydligt berättarjag" vilka skildrar "ett möte som leder till ömsesidig kontakt". Diskussionen om kön som civilisationsmarkör tillhör en av avhandlingens bästa sektioner. Det handlar om hur kvinnors underordning, våld mot kvinnor och olika former av kvinnlig sexualitet i de svenska resenärernas ögon blev till uttryck för olika grader av civilisering. Här framhåller också Nyman att det handlar om etablerandet av en europeisk manlighetsnorm med emfas på kontroll och behärskning.

Kapitlet "Kvinnan" följer framför allt den unge Adelaide von Hauswolffs resa genom delar av Ryssland i samband med hennes fars krigsfångevistelse efter det krig som ledde fram till separationen mellan Finland och Sverige 1809. Nyman använder i kapitlet sig av forskning om kvinnor och reseberättande från framför allt det angloamerikanska forskningsläget och det brittiska imperiets historia. Med utgångspunkt i begrepp som "a discourse of feminity" och "a discourse of imperialism" analyserar hon vad den unge von Hauswolff skriver om och inte skriver om samt hur hon skriver om bland annat möten. I den analysen framträder tydligt skillnader och likheter mellan de äldre reseberättelserna, författade av män, och Hauswolffs dagbok, där politik och vetenskap undviks men där möten mellan jämnåriga kvinnor och samvaro inom den sociala elit som Hauswolff tillhörde och ofta rörde sig i under vistelsen ofta behandlas.

I kapitlet "Den nye finske vännen" är det Erik Gustaf Ehrenström som står i förgrunden. Liksom Hauswolff var Ehrenström ung. Hans resor är de sista i kronologin och han är också den författare som var starkast präglad av romantiska strömningar i sin berättarstil. Ehrenström befann sig i Ryssland för att tillägna sig språket. Hans reseberättelse och tillvaro i Ryssland påminner om Hauswolffs även i den bemärkelsen att han umgicks i kretsar som präglades av vad Hauswolff betecknade som ett slags kosmopolitisk överståndskultur som förenade eliter i hela Europa. I likhet med Hauswolffs dagbok syns författaren Ehrenström i texten. Båda är påtagligt närvarande i sina beskrivningar av möten med ryssar och andra, framhåller Nyman. Till skillnad från Hauswolffs reseberättelse uttalar sig dock Ehrenström med auktoritet om en rad frågor som på olika sätt berör rysk kultur, historia och språk.

Diskussionen i de empiriska kapitlen följer två tydliga teman. I de tre sista kapitlen diskuterar Nyman med bitvis väldigt säker hand beskrivningarna från Ryssland i termer av vad författarna/resenärerna fick och inte fick säga. Hon lyfter också fram temamönster och gemensamma nämnare i tonfall, perspektiv och avståndstagande. Diskussionen i de två första kapitlen är

mer endimensionell med få ansatser att sätta kartläggandet och navigerandet i en större vetenskapshistorisk kontext eller att analysera hur det i sin tur påverkade resandet och reseberättandet.

För den som är intresserad av genus och resande under 1700-talet bör Nymans avhandling vara av stort intressen. Referenserna till Sara Mills, Cheryl McEwans och Katarina O'Loughlins forskning hjälper till att göra studien relevant och intressant i en bredare kontext. För den som är intresserad av hur Rysslands östra front engagerade 1700-talets svenska bildningselit blir dock Nymans avhandling sällan mer än en sammanfattning, om än en välkommen dito.

Det senare temat väcker också de i mina ögon mest intressanta frågorna, till exempel om vilken roll identiteten "svensk" betydde i en vetenskapshistorisk kontext under 1700-talet, eller vad alternativa, lärda europeiska eller nordeuropeiska identiteter betydde. En annan identitet som jag gärna hade velat se mer utforskad är krigsfångens, inte minst mot bakgrund av den livaktiga forskningen om "captives" i fransk, tysk och atlantisk forskning om tidigmodern historia. Framför allt saknar jag emellertid en diskussion om Sveriges roll och position i upplysningstidens Europa, exempelvis funderingar kring Sverige och Ryssland mot bakgrund av Voltaires diskussion om Ryssland och Frankrike. En sådan diskussion hade kunnat utgöra en replik till den internationella diskussion som framför allt Larry Wolff har varit med om att initiera. Frankrike var en stormakt, den västeuropeiska civilisationens högborg, och Ryssland var ett projekt för upplysning och civilisering, enligt de franska filosoferna. Hur ska vi tolka erfarenheter och förståelser av Ryssland utifrån en svensk horisont, kanske färgad av en franskt dominerad europeisk diskurs, men inte fransk i sitt ursprung eller i sin geografi? Det handlar om att beakta småstatsperspektivet på en expanderande östlig granne i större uträkning.

Detta till trots är Nymans avhandling läsvärd och lättläst. I detta sammanhang skulle jag framför allt vilja lyfta fram dispositionen. Med den lyckas författaren förena en diskussion av enskilda resenärer och reseberättelser med olika diskurser utan att förlora fokus och utan att upprepa sig. Hon har inte låtit resornas kronologi eller utsträckning i rummet styra analysen, något som faktiskt ofta sker i liknande studier och sällan är speciellt givande. I stället tar Nyman kontroll över diskussionen genom att låta vissa resor och enskilda resenärer få representera olika inriktningar och diskussioner i de olika kapitlen. Dispositionen är helt enkelt väldigt bra och visar tydligt att vi har att göra med en tänkande och reflekterande forskare som framgångsrikt navigerar genom ett stort material. Detta är inget hastverk tankemässigt, även om texten i sig innehåller ett antal tryckfel.